

Kai kurie mitinio varlės įprasminimo aspektai tradicinėje lietuvių pasaulėjautoje

VITA DŽEKČIORIŪTĖ

Vilniaus universitetas

ANOTACIJA. Straipsnyje, pasiremiant lietuvių tikėjimais ir papročiais, siekiama atskleisti keletą varlės mitinio įvaizdžio prasmų. Tradiciniame pasaulėvaizdyje ryškėja varlės kaip vandens kaupėjos, gydomųjų galių turinčio gyvio, žmogaus zoomorfinio pavidalo kūno dalies ar svetimkūnio, vienos iš žmogaus fizinės ir socialinės raidos fazių, grėsmę keliančios vandens mitinės būtybės įsivaizdavimas. Tokiam varlės mitiniam įprasminimui didelę reikšmę turi jos biologinės ir ekologinės savybės, jų įtaka jutiminei žmonių patirčiai.

RAKTAŽODŽIAI: varlė, rupūžė, vaikas, macica, gumbas, baidyklė, liaudies meteorologija, liaudies medicina.

Lietuvių mitologijos tyrimuose varlė kol kas nėra sulaukusi deramo dėmesio, nors su ja susijusios medžiagos gausa ir įvairovė rodo, kad šis gyvūnas yra svarbus senojoje lietuvių pasaulėjautoje. Šiuo straipsniu, skirtu keletui mitinio varlės įprasminimo aspektų tradicinėje lietuvių pasaulėjautoje atskleisti, bus mėginama ne tiek užpildyti vieną iš lietuvių mitologijos tyrimų spragų, kiek suteikti kontūrus galiams tolesniems šios krypties tyrimams ir išryškinti mitinio varlės prasmų lauko savitumą. Tam tikslui pasitelkiami aprašomasis, analitinis ir interpretacinis metodai.

Pirmiausia siekta nustatyti, kokios mitinės prasmės suteikiamos varlei lietuvių tradicinėje kultūroje. Medžiagos gausa ir joje ryškėjanti varlės mitinio vaizdavimo įvairovė vertė atsiriboti nuo platesnių lyginamųjų tyrimų. Viena tokio sprendimo priežasčių yra ta, kad užsienio šalių tyrėjai, visų pirma – rusai, neatskiria varlės ir rupūžės mitinių vaizdinių (Гура 1997: 380–391, 2004: 162–164; Судник, Цивьян 1982: 137–154; Толстой 2003: 106–108), nors liaudies sąmonėje šie gyvūnai suvokiami skirtingai, o kartais – netgi priešingai¹. Pažymėtina, kad straipsnyje nagrinėjama

1 Varlės mitinio lauko tyrimus naujais aspektais galėtų paplėsti lietuviškos medžiagos gretinimas su analogiška latviškąja, bet tai jau peržengtų straipsnio tikslus.

tik dalis mitinio varlės įprasminimo aspektų. Nuodugnesnės analizės dar lauktų varlių įvardijimų įvairovė, su varle susiję augalų ir kai kurių gyvūnų pavadinimai, varlės ryšys su rugiais, duona, vaisingumu, jos regeneracinės savybės, varlių ir gyvačių ryšys, žmogaus pavertimo varle motyvas. Straipsnis neaprepia viso varlės mitinio įvaizdžio prasmių spektro ir yra orientuotas tiktai į kai kuriuos jo aspektus.

Lietuvių mokslininkų tyrimų, skirtų tiktai varlei, rasti nepavyko, tačiau yra keli darbai, kuriuose ji aptariama kitų tyrimų kontekste: užčiuopiami ir išryškinami kai kurie šio gyvūno mitinio įvaizdžio bruožai, nesiekiant pateikti jo vaizdinio visumos. Pirmiausia minėtini Marijos Gimbutienės tyrimai. Knygoje *Senoji Europa* mokslininkė varlę (taip pat neskirdama jos nuo rupūžės) sieja su Atgimimo Deive, kurios pavidalą įžvelgia ir Mažosios Lietuvos krikštuose (Gimbutienė 1996: 188–189). Kitoje studijoje M. Gimbutienė krikštus jau sieja tik su rupūže (Gimbutienė 1994: 36–38). Jurgita Ūsaitytė žemės įvaizdžio tyrimuose varlę, irgi neskirdama jos nuo rupūžės, laiko vaisingumui atstovaujančiu gyvūnu (Ūsaitytė 2002: 152). Varlę kaip rytų baltų arealo gyvūninę reprezentaciją savo struktūriniuose geografiniuose baltų pasaulėžiūros tyrimuose yra minėjęs Norbertas Vėlius (1983: 111–112). Jurgitos Macijauskaitės-Bondos straipsnyje apie vaikų meteorologinę magiją varlė atsiskleidžia kaip priemonė lietui prišaukti (Macijauskaitė-Bonda 2006). Birutė Jasiūnaitė, nagrinėjusi tradicinius vaikų gąsdinimus, šalia daugelio kitų vaikų baidyklių aptaria ir varlę (Jasiūnaitė 2000). Varlių ir vaikų ryšį yra pastebėjęs ir Dainius Razauskas (2011: 166–168).

Didžioji dalis tyrimui pasitelktos medžiagos – su varlėmis susiję liaudies tikėjimai. Ypač vertingais laikytini biologo ir kraštotyriminko Jurgio Elisono ir jo bendražygių XX a. pradžioje surinkti ir pagal biologinę klasifikaciją sugrupuoti tikėjimai apie mūsų krašto varliagyvius, skelbti *Mūsų tautosakoje* (1932) ir žurnale *Kosmos* (1925). Ši informacija labai pravarti atskleidžiant varlės – vandens kaupėjos vaizdinį ir jos praktinį pritaikymą liaudies medicinoje. Įvairius mitinio varlės įprasminimo aspektus išryškinti padėjo ir Jono Balio sudarytos Tikėjimų kartotekos, saugomos Lietuvos istorijos institute, duomenys. Tyrimui naudingų tikėjimų, pasakojimų ir sakmių, neretai netgi unikalių, rasta ir įvairiuose pasakojamosios tautosakos leidiniuose. Varlei ir rupūžei priskiriamų funkcijų skirtumai išryškėja Jono Balio ir Jono Basanavičiaus tautosakos rinkiniuose esančiose etiologinėse sakmėse. Apie žmogaus kūne gyvenantį varlės pavidalo gyvį pasakoja Mato Slančiausko užrašytos mitologinės sakmės. Siekiant plačiau aprėpti tiriamąjį objektą ir atskleisti jutiminės patirties reikšmę, mitiniam varlės įprasminimui pasitelkiama leksinė medžiaga iš *Lietuvių kalbos žodyno*.

Tyrimė pasinaudota liaudies meteorologijos ir medicinos duomenimis, publikuotais *Lietuvos valsčių* serijos kraštotyriminėse knygose, žymesnių tautosakos pateikėjų repertuarą ir atsiminimus ar senuosius papročius pristatančiuose spaudiniuose.

Varlės mitinis vaizdinys yra susijęs su panašias biologines savybes turinčių gyvūnų – gyvačių, rupūžių, vėžlių ir žuvų – mitine samprata. Visi šie gyviai daugiau ar mažiau susiję su vandeniu ir drėgme. Pavyzdžiui, prisitaikymas gyventi vandenyje varlę suartina su išoriškai panašios kūno sandaros vėžliu, kuris dėl savo kieto kiauto vadinamas *geležine varle*, ir su visiškai nuo vandens priklausančiomis žuvimis. Vis dėlto varlės gebėjimas gyventi ir vandenyje, ir sausumoje išskiria ją iš kitų, dar ypatingą. Sausumoje gyvenančią varlę polinkis drėgmei suartina su gyvate, nes tiek varlėms, tiek gyvatėms reikalinga drėgmė. Į jų elgseną atsižvelgiama liaudies meteorologijoje nuspėjant artėjantį lietų (ELMKF nr. 518–552, 595–596). Čia galima paminėti ir tikėjimus, kad saulė verkianti ne tik užmuštos varlės (BsJK 255), bet ir gyvatės (ELMKR 107). Panašios biologinės savybės (išvaizda, fiziologija, elgsena, ekologijos ypatumai) varlę sieja su rupūže, todėl kartais jų funkcijos sutampa, ypač tradicinėje meteorologijoje ir medicinoje. Buvus tam tikrą jų funkcijų susipynimą rodytų šių varliagyvių pavadinimai. Antai vienas iš rupūžės pavadinimų, suartinančių ją su varle, yra *piktoarlė*. Nepaisant įvardijimų margumyno, abu gyvūnai turi ir du bendrus vardus: retesnę – *žėba* ir dažnesnę – *varlė*. Rupūžė dažnai gali būti pavadinama varle, tačiau varlė rupūžė nevadinama. Pasitaiko sakmių ir tikėjimų mitinių siužetų, kuriuose rupūžėms būdingas funkcijas atlieka varlė (išžinda karvės pieną, traukia iš žmogaus dvasią). Akivaizdu, kad juose yra sumišę šių varliagyvių pavadinimai. Atsižvelgiant į varlės ir jai artimų gyvūnų skirtumus, straipsnyje siekiama išryškinti kai kuriuos savitus varlės mitinio įprasminimo aspektus, atsiejus ją nuo pirmiau minėtų gyvūnų, visų pirma – nuo rupūžės.

VARLĖ IR RUPŪŽĖ: MITINIO ĮPRASMINIMO SKIRTUMAI

Nors varlės ir rupūžės biologiškai panašios, bet jos skiriasi gyvenamosios ypatumais ir fiziologinėmis savybėmis. Rupūžės daug mažiau negu varlės priklausomos nuo vandens. Jos dauginasi vandenyje, tačiau visą kitą laiką, taip pat ir žiemojimo, praleidžia sausumoje. Varlės, priešingai, daug labiau susijusios su vandeniu, ypač visą laiką jame gyvenančios vadinamosios *žalvarlės*² (tiesa, kai kurios varlių rūšys³ taip pat gali ilgai išbūti sausoje vietoje). Sausumoje gyvenančioms rupūžėms labai svarbi oro drėgmė, todėl jos medžioja vakarais ir naktimis, o vandenyje gyvenančių varlių aktyvumo ritmas ne toks ryškus (Mažiulis, Starodubaitė 2001: 110–112). Skiriasi ir judėjimas: varlės šokuoja, todėl dar vadinamos *šokutėmis*, o rupūžės ropojimas veikiausiai bus lėmęs jos įvardijimą *repečkė*, *repečka* (LKŽe). Akivaizdūs ir šių

2 Didžioji kūdrinė varlė (*Rana esculenta*), mažoji kūdrinė varlė (*Rana lessonae*), ežerinė varlė (*Rana ridibunda*).

3 Pievinė varlė (*Rana temporaria*), smailiasnukė varlė (*Rana arvalis*).

varliagyvių išvaizdos skirtumai. Rupūžių oda, skirtingai nei varlių, yra labai gruoblėta, karpota. Tas odos spuoguotumas, ruplėtumas sudaro *rupūžės* ir kitų jos vardų – *rupė*, *rupkė*, *rupšė* – semantinį pagrindą (LKEŽe: rupūžė). Taigi manytina, kad aptarti gyvensenos, judėjimo ir išvaizdos skirtumai bei savitumai ir lėmė nevienodą rupūžių ir varlių mitinį įprasminimą. Jau vien dėl grėsmingesnės išvaizdos ir judėjimo ypatybių sakmėse rupūžė laikyta velnio tvariniu. Antai etiologinėje sakmėje, pasakojančioje apie gyvūnus kuriantį Dievą ir su juo besivaržantį velnią, taip pat išryškėja rupūžės ir varlės skirtingumas: Dievo sukurta varlė šokinėja ir niekam nenkenkia, o velnio sutverta rupūžė nerangiai rėplioja ir painiojasi žmogui po kojomis (BILLS I nr. 128; BsLP II 27). Atkreiptinas dėmesys, jog kituose sakmės variantuose Dievas sukuria paukštį (vieversį, balandį), o jį mėgdžiojantis velnias – rupūžė (BILLS I nr. 124, 125, 129). Šis pavyzdys leidžia kalbėti apie paukščių ir varlių, gebančių aukštai iššokti, gretinimą mitinėje pasaulėjautoje. Dievo kūriniai atstovauja opozicijos *žemai* – *aukštai* viršutiniam poliui (tai, kaip matysime toliau, leidžia varlę sieti su atmosferiniu vandeniu), o rupūžė siejama su apatiniu juo⁴. Varlė yra Dievo kūrinys, o rupūžė – velnio, todėl Dievas verkia užmuštos varlės, o velnias – rupūžės (TK 444/165/). Ši perskyra motyvuoja skirtingą varlės ir rupūžės mitinį įprasminimą. Nepaisant aptinkamų tikėjimų, išryškinančių rupūžės sakralumą⁵, lietuvių mitiniame pasaulėvaizdyje įsigalėjo neigiama šio padaro samprata: nedoras, velnio žinioje esantis gyvis, kuris kenkia išžįsdamas karvių pieną (LTR 1935/25/; TK 1580/903/, 1612/180/), iškvėpuodamas miegančio žmogaus dvasią ir taip jį susargdindamas (LTR 3240/18/; TK 1671/14-2/, 1633/92/, 1291/187/), savo kurkimu pranešantis apie artėjančią nelaimę arba mirtį (TK 1291/113/, 64/1061/; GrBPM nr. 844). Į rupūžę gali persikūnyti ragana (LMD I 999/6/; LTR 1516/82/, 4155/516/) arba velnias⁶ (BILLS I nr. 201; BIR I 156).

VARLĖ LIAUDIES METEOROLOGIJOJE

Pažvelgus į pasaulio sandarą per opoziciją *aukštai* – *žemai* ir išskyrus joje tris sritis: dangų, žemę ir vandenį, prilygstančius požemiui, galima teigti, kad varlė yra dviejų

-
- 4 Rupūžę ir varlę, kaip semantinės opozicijos *žemai* – *aukštai* atstoves, studijoje *Senovės baltų pasaulėžiūra* mini N. Vėlius. Pasak jo, su rupūže susijusi mitinė raiška būdinga vakariniam baltų arealui, atitinkančiam žemutinįjį polių, o varlė priskiriama viršutiniam, kurį reprezentuoja rytų baltų arealas (Vėlius 1983: 94–102).
 - 5 Rupūžė kai kur laikyta ir laimę nešančiu gyviu, nors kartu buvo pripažįstama ir kenkėjiška jos veikla (plg.: *Kas randa rupkės rągiukus (du rundini akmeniukai sukibę), tai tam didžiausia laimė ant viso amžiaus* TK 1477(122); *Rupūžę nevalnia ažušt, ba ana laimį buria. A kai karvei – pienu tai išžinda, ba daug kur žmones rasdava rupūžes in karvių spenius pasikabinusias* TK 1526/78/).
 - 6 Studijoje apie chtoniškąjį lietuvių mitologijos pasaulį N. Vėlius užsimena, kad velnias, be daugelio kitų, galįs įgyti ir varlės pavidalą (Vėlius 1987: 42).

kraštutinių šios opozicijos taškų atstovė. Šokuodama virš žemės, ji atstovauja viršutiniajai sričiai žemės atžvilgiu, o gyvendama vandens telkiniuose – žemutiniajai. Tikėta, kad varlė gali daryti įtaką atmosferiniam vandeniui, todėl į jos elgesį atsižvelgiama liaudies meteorologijoje, ypač prognozuojant lietų⁷. Tradiciniuose orų spėjimuose dėmesys buvo kreipiamas į kelis varlių elgsenos ypatumus.

Vienas ženklų, į kurį atsižvelgiama laukiant lietaus, yra varlės kurkimas⁸. Tačiau reikia pripažinti, jog dauguma užrašytų liaudiškų meteorologinių pastebėjimų neretai būna prieštaringi⁹. Pavyzdžiui, nors kartais ir sakoma, kad varlėms kurkiant reikia laukti gero oro, bet kur kas dažniau manoma, kad bus lietaus. Panašius prieštaravimus veikiausiai reikėtų aiškinti įprastu varlių elgesiu. Pastebėta, kad varlėms apskritai būdinga kurkti vakarais, ir tokia jų elgsena nėra artėjančio lietaus pranašas, plg. apie Panevėžį užrašytą tikėjimą: *Jei varlės vakare labai kurkia, tai bus geras oras* EILSGO 2 nr. 36. Dieną varlės būna ne tokios aktyvios kaip vakare, tad jų kurkimas šiuo laiku atrodo kaip išskirtinis, nebūdingas reiškinys, kuris ir įspėja apie artėjančią lietų, pavyzdžiui: *Jei vasarą dienos metu varlės ima kurkti, tai greitai bus lietaus* EILSGO 3 nr. 215. Tiesa, tai negalioja varlių neršto metu, nes tada jos kurkia visą laiką¹⁰.

Kad varlės prieš lietų ypač suaktyvėja, sietina su drėgmės pagausėjimu ore. Tuomet jos išlipa iš vandens, dažniau pastebimos šokuojančios sausesnėse vietose. Užrašyta daug tikėjimų apie varles, prieš lietų nutolstančias nuo vandens telkinių (TK 1480/296/, 1480/843/; ELMKF nr. 537, 538, 543 ir kt.). Kita vertus, prieš lietų gyvesnės darosi ne tik varlės. Artėjant lietu žmonių gyvenamoje aplinkoje daugiau nei įprastai pasirodo šliaužiojančių rupūžių, žalčių, gyvačių, driežų, nerimsta ir vabzdžiai, naminiai gyvuliai.

Taigi kurkimas prieš lietų būdingas varlėms ir rupūžėms, o judėjimo suaktyvėjimas – ir kitiems gyvūnams. Tačiau kūno dydžio ir spalvos pokyčiai prieš lietų būdingi tik varlėms. Pavyzdžiui, tikėta, kad jeigu varlės yra liesos – bus giedra (ELMKF nr. 518), o jei didėja, yra riebios – lauk lietaus (ELMKF nr. 534). Žmonių pastebėta, kad prieš giedrą varlės esti šviesios, o artėjant lietu patamsėja (TK 1357/53/; ELMKF nr. 535, 536 ir kt.; KaLM 567). Kartais varlės tampančios net juodos, ir tada tikimasi sulauksiant ilgo lietaus (TK 1503/81/; ELMKF nr. 552). Varlės išsipūtimas ir spalvos pasikeitimas galėjo kelti įspūdį, kad jina sukaupia

7 Kituose meteorologiniuose spėjimuose (apie vėją ar audras) varlės apskritai neminimos, o šalčio spėjimuose minimos retai.

8 Varlių ir rupūžių funkcijos nuspėjant lietų sutampa (jeigu rupūžė kurkia, laukiama lietaus – ELMKF nr. 477–478), bet varlės tokiais atvejais vis dėlto minimos dažniau.

9 Aptariamus prieštaravimus galėjusios lemti ir subjektyvios priežastys: tikėtina, kad tautosakos užrašytojai pateikėjų neklausdavę, kokių paros metu išgirstas varlės kurkimas ką reiškia.

10 Iš čia, matyt, kilęs varlių išnerštų kiaušinėlių vadinimas *kurkulais* (LKŽe).

lietaus vandenį. Kuo jo daugiau, tuo varlė tamsesnė, o tai reiškia, kad ir lis dar ilgai. Visoje Lietuvoje paplitęs tikėjimas, kad užmušus varlę pradeda lyti, tai yra „saulė verkia“ (BsJK 255). Taip tarsi atpalaiduojamas varlės kūne esantis atmosferinis vanduo, kuris iškrinta lietaus pavidalu¹¹.

Varlių ryšį su vandeniu galime matyti ir su pienu susijusiuose tikėjimuose. Pienas ir lietaus vanduo žmonių mitinėje sąmonėje yra analogiški; pasak tikėjimų, ypač lietingas pavasaris lemia būsimų metų pieno gausą (TK 14/211/, 1389/240/ ir kt). Priešingai negu rupūžės, kurios pieną atima, varlės užtikrina pieno gausą ir riebumą. Daugelyje Lietuvos vietovių tikėta, kad pavasarį pirmą kartą varlę pamatčius sausumoje, karvės duos mažai pieno, o išvydus ją vandenyje – primelši daug (TK 455b/181-31/, 771/52/, 600/185-11/ ir kt.¹²). Dar manyta, kad karvės bus pieningesnės, jei pavasarį pririnksi varlių kiaušinių (kriaukalų, kurkulų) ir suduosi joms po kvortą (ELMKF nr. 1974). Būta ir kitų poveikio priemonių: daugiau pieno tikėtasi primelžti sudavus karvei išdžiovintą ir sutrintą varlę (LMD I 598/7/), o apsiveršiausias karvės pienas turėjęs pasidaryti riebesnis sušėrus jai žalią varlytę (TK 1423/611/). Taigi varlės įtaka karvių pieningumui neatsiejama nuo jai priskiriamų galių reguliuoti vandens gausą ir stoką.

VARLĖ LIAUDIES MEDICINOJE

Liaudies medicinoje pasinaudojama varlės šaltumu¹³. Priežastis, dėl kurių varlė liaudies medicinoje pasitelkiama gydymui, galima paaiškinti opozicijomis *karšta* – *šalta* arba *ugnis* – *vanduo*. Liga arba kitoks sutrikimas dažniausiai atitinka karštąjį šios priešpriešos polių, o varlė, atstovaudama šaltajam, karštį neutralizuoja. Pažymėtina, kad tie patys sutrikimai gydomi ne tik varle, bet ir vandeniu. Tai dar sykį patvirtina varlės ir vandens artumą mitiniame mąstyme.

Remiantis išlikusiais tradicinės kultūros tekstais, varlė naudojama gydant kais-tančias, tvinksinčias kūno vietas. Jei gyvatės įkirsta vieta ima kaisti, tikėta, kad, prie jos pridėjus varlę, žmogus pagis: *Jei gyvatė įkirto, tai prie žaizdos reikia dėti gyva varlė; kai varlė sprogs – ji karštį ištraukia – ir žmogus pagyja* EIMKR 121. Kitais atvejais

11 Apie su varlės užmušimu susijusias lietaus prišaukimo praktikas plačiau žr. Macijauskaitė-Bonda 2006. Taip pat galima paminėti rusų tikėjimą, kad raganos galinčios debesį paversti varle, ir kol ją laikančios puode po krosnimi, tol nelyja (Толстая 1999: 276). Vis dėlto prisiminus, kad su raganomis yra sietinos rupūžės ir įprastai jos gyvena po krosnimis, galima įtarti, kad šiame tikėjime varle veikiausiai vadinama rupūžė. Panašių varlės – vandens kaupėjos mitinių vaizdinių galima rasti įvairiose pasaulio kultūrose. Pavyzdžiui, viename Australijos aborigenų pasakojime potvynį sukelia iš prajuokintos varlės išsiveržęs vanduo, kurį ji buvo prarijusi (Фрэзер 1989: 114).

12 Toks pat tikėjimas žinomas ir latviams (Šmitas 2004: 192).

13 Ši varlių savybė atsispindi ir lietuvių frazeologijoje, ypač posakiuose, kuriais palyginamas žmogaus ir varlės fizinis šaltumas: *šaltas kaip varlė*, *varlės kraujo*, *varlės ranka* ir pan. (LKŽe: varlė).

varlės šaltumo gydomasis poveikis itin pabrėžiamas: gyvos varlės ant gyvatės įgeltos vietos laikomos tol, kol būna šaltos (TK 1948/214/). Varlėmis gydyti ir tvinkuliai: *Kai kada ant tvinkinio pririšdavo rupūžę arba užtupdydavo gyvą varlę. Sakydavo, jog „varlė nušoka ir skausmą pro duris išsineša“* VaiLM 553; *Trandis*¹⁴ (*trindis*) *gydoma pririšant gyvą varlę. Prie trandės glausti pilvelis ir, apsukus su škurliu, laikyti tol, kol varlė nunyks* DLMPV 143. Varlę laikydavo rankose, jei jos kaisdavo ar prakaituodavo (LMD I 209/13–31/), taip pat dėdavo ant skaudamo piršto: *Iš ta pasinaudaja ir siuvėjai: jeigu katram nuo adatas kaista pirštai, tai pagauna varlį ir palaika runkoj* BsLPĮ II nr. 199. Suskeldėjus ar nušašus lūpoms taip pat juntamas karštis, todėl tokias lūpas buvo patariama trinti gyvos varlės nugara (DLMPV 143). Svarbu, kad bandant neutralizuoti ligos sukeltą karštį varlė būtų gyva. Kitaip tariant, kol varlė gyva, tol ir šalta, vadinasi, tol ji turi gydomąjį poveikį.

Varlėmis gydytos ir odos pigmentinės dėmės – šlakai / strazdanos. Pavyzdžiui, manyta, kad, pagavus margapilvę varlę ir ja patrynus šlakuotą veidą, šlakai pranyks (GIKS 410). Dėmės ant odos atsiranda nuo saulės, kuri atstovauja karštajam opozicijos poliui. Anot Daivos Vaitkevičienės, „šlakai <...> yra fiziologinė ugnies išraiška, kurios mitinė priežastis – ugnies perteklius“ (Vaitkevičienė 2001: 99). Tačiau šlakus gydant varlėmis, svarbus ne tik žmogaus kūno šlakus primenantis jų margumas, bet ir šaltumas. Antai kovo mėnesio sniegas, kuriuo taip pat siūloma gydyti šlakus (GIKS 410), sykiu yra ir dėmėtas, korytas, ir šaltas. Todėl ir strazdanų gydymą varlių kurkulais (žr. TK 1357/166/, 1283/82–63/) reikėtų sieti su jų šaltumu bei taškuotumu.

Pleuritą žmonės gydydavo degtine, kuria buvo užpilta varlė (BiLM 544). Kartais dar pabrėžiama, kad šią ligą gydydavo tik su žalia varle, nes visi vaistai yra jos odoje. Varlė degtinėje laikoma tol, kol pabąla, tai yra kol degtinė ištraukia jos žalumą (ČUS 283–284). Galima spėti, kad šiuo atveju svarbi varlės žalia spalva, nes asocijuojasi su gyvybingumu, taigi – ir jį atkuriančiomis gydomosiomis savybėmis. Kita vertus, nereikėtų atmesti galimybės, kad pleurito sukeliamas gargesys liaudies medicinoje galėjo būti siejamas su varlės garsine raiška – kurkimu.

Žinoma atvejų, kad tam tikras ligas gydo ir su varle, ir su rupūže. Pavyzdžiui, gyvatės įkandimą gydo pridėdami ir rupūžę (ELMKR 121); prie pūlinio taip pat gali būti rišama ne tik varlė, bet ir rupūžė (VaiLM 553); šlakuotas veidas gali būti plaunamas vandeniu, kuriame virė rupūžė (GIKS 410). Tad liaudies medicinos kontekste vėl susiduriame su varlės ir rupūžės funkcijų susipynimu. Vis dėlto reikėtų pažymėti, kad varlė, palyginti su rupūže, liaudies medicinoje naudojama gerokai rečiau ir svarbiausios jos „gydomosios“ savybės – šaltumas, išorinis (margumas, žalumas) ar garsinis (kurkimas) panašumas su ligos ar sutrikimo požymiais.

.....
14 *Trandis* – kojos pado, piršto ar kulno tvinkinys (LKŽe).

VARLĖ ŽMOGAUS ORGANIZME

Lietuvių liaudies meteorologijoje ir medicinoje susipina varlės mitologizuotas suvokimas ir praktinis pritaikymas. Pamėginsime atskleisti, kokį mitinį krūvį įgyja žmogaus viduje gyvenančios varlės vaizdinys. Įsivaizduota, kad varlė yra visavertės žmogaus fizinės struktūros dalis, be kurios neįmanoma išgyventi. Kad buvo šitoks tikėjimas, rodytų užrašymas iš Viduklės: *Žmogaus viduriuos yra varlė. Jei ta varlė iškrenta, tai žmogus serga ir miršta* BIR V 202.

Turimi lietuviški duomenys rodo, kad varlė ar jos pavidalo gyvis žmogaus kūne gali būti randamas keliose vietose. Pilve esanti varlė vadinama *macica* (ЖС 187) arba *gumbu* (TK 1406/834/). Pasak lietuvių liaudies mediciną tyrusio Ramūno Trimako, *macica* ir *gumbas* – tai žmogaus organizme simboliškai vegetuojantys svetimkūniai, be kurių žmogus negalėtų išgyventi (Trimakas 2008: 53). Toks svetimkūnis apibūdinamas ir M. Slančiausko apie Joniškį užrašytoje saktmėje:

Yra kiekvieno žmogaus viduriuose kai varlė, bet jos šakos kai arklio uodega po visą kūną išsisklaidžiusios. Kad *macica* nesijudina, tai tada žmogus sveiks, bet kad ji susitrauk, tai tada draskos širdžia ir kitais skausmais kankinas ir žudos <...> (SlŠLSA nr. 472).

Macica (*matica*, *macelė*, *mostyčia*) žmonės vadina gimdą (LKŽe). Taigi tiek gimda, tiek *gumbas* suvokiami kaip kažkas gyvo ir judančio po žmogaus kūną (TK 1671/57/).

Manoma, kad gyvis, turintis varlės pavidalą, gyvena pilve, o jo pajudėjimas iš įprastos vietos žmogui kelia nemalonius pojūčius, laikomas pavojingu, patologišku. Sakoma, kad jei varlė *pradedą lipti ant širdies*, tai žmogus suserga *gumbu*, o kai nuo jos nukrinta, žmogus išgyja (TK 1633/94/). Užrašyta sakmių apie tai, kad *širdžia sirgusiam* žmogui mirus randama jo širdį apsiglėbusi varlė.

Kitą kartą viens žmogus širdžia susirgęs. Draskęsys, draskęsys, daktarai visokių vaistų jam davę, davę ir nieko negelbėję, – numiręs. Išrevidavoje, išskriodę ir atradę kai varlą, širdį apkabinusią betūriant. Nu daugiau tie daktarai visokias gydyklas pilstyt, nu pilstyt, bet tūr ir tūr. Viena žmonela priėjusi sakanti:

– Nors aš ne daktars, prašau tamstas, ponai, manės durnos kvailės paklaudyti: užpilkit ridiko skystimu.

Tie užpylę – tuoj keverkšt ir nuvirtus <...> (SlŠLSA nr. 472).

Daugelyje *gumbo* ligos aprašymų nusakomas nemalonus, smaugiantis jausmas širdies srityje, krūtinėje (TK 1291/78/, 1942/159/, 605/202/ ir kt.).

Dar viena kūno vieta, kur gali būti aptinkama varlė, yra žmogaus smegenys. Atkreiptinas dėmesys, kad ant smegenų atsiradusi varlė laikoma ne organiška žmo-

gaus dalimi, bet iš išorės į kūną patekusių svetimkūnių. Pasak tikėjimų, jeigu varlė praryjama, ji nukeliaujanti iki smegenų (TK 1434/112/, 1542/123/, 148 /383/), arba ją katinas, *kalbėdamas poterius, įkurkiąs pro ausį* (TK 70c/963/). Kai įsitaissiusi galvoje varlė užauga ir ima kenkti smegenims, žmogus praranda protą – *durniuoja*. Apie aplinkoje nebesusigaudantį žmogų buvo sakoma, kad jam *varlės jau kvarkščia galvoj* (LKŽ: varlė). Į organizmą patekusią varlę bandoma išvilioti žmogui po burna pakišant popierių, ant kurio ji išlipa (TK 70c/963/), arba rodant veidrodį – į jį šokdama varlė pasišalina iš kūno (TK 1486/383/). Jeigu būdavo žinoma, kad ligonis varlę prarijo, buvo stengiamasi jį pravimdyti sugirdant jo paties šlapimo ir taip varlę pašalinti iš organizmo (TK 66/1085/).

Kaip jau minėta, svarbu, kad pilve tūnanti varlė, suvokiama kaip būtinas žmogaus organas, išliktų savo vietoje. Jeigu tik ji pajuda, žmogus ima negaluoti. Tikėta, kad žmogus suserga, kai *gimda (macica) pasileidžia*. Tada macica yra braukoma siekiant sugrąžinti ją į vietą.

Gydant nuo macicos, reikia prisimanančios bobos. Iškūrenusi pirtį ir nusivedusi į ją ligonį, jina gerai jį iškaitina, paskui ima braukti galvą, plonimus, sprandą, rankas. Pradėjusi nuo pat pirštų galų, braukia varydama vis į pilvą; nuo galvos, pečių, rankų, šonų vis braukia į pilvą. Paskui pradeda braukti nuo kojų pirštų galų vis aukštyn į pilvą. Subraukia iš visur, suvaro macicą į pilvą, o kad daugiau nepasileistų, stato ant pilvo stiklines (ЖС 217).

Gumbui, kuris yra toji pati macica, tik jau vyro organizme (TK 1427/86/), taip pat kartais taikomas gydymas braukant (TK 1427/89/). Iš savo vietos pajudėjusi varlė gali užstrigti kaip kąsnis gerklėje. Gumbas irgi gali pasišalinti vemiant, tai yra per gerklę (BsMTV 10)¹⁵. Turbūt geriausiai varlės pavidalu įsivaizduojamą macicą atskleidžia šis tikėjimas:

Boboms kartais pasikelia macica. Macica yra gyva bobos pilve varlės pavidalu. Jei leisi jai pasikelti aukštyn, tai ji apžios širdį arba užsmaugs gerklę, ir turės boba mirti. Kartais macica kurks pilve, paskui ir pasileidžia į visą kūną. Tuomet bobai galva ir visi kaulai skauda (ЖС 187).

Pažymėtina, kad nors macica yra siejama su gimda, bet ją gali turėti ir vyras. Gumbas su konkrečiu organu nesiejamas, tačiau iš užrašytų tikėjimų aiškėja, kad jis, kaip ir macica, yra pilve. Todėl galima manyti, kad iš savo vietos pajudėję macica ir gumbas yra to paties sutrikimo skirtingos išraiškos.

15 XVII a. pabaigoje sudarytame latvių–vokiečių kalbų žodyne minima liga *varlė gerklėje* (Langijas 2003: 697), kurią gal būtų galima sieti su gerklėje užstrigusiu gumbu.

Iš savo įprastos vietos kūne pajudėjusios varlės gretinimas su kokiu nors organizmo negalavimu gali būti atsiradęs dėl sutrikusio organizmo garsinės raiškos ypatybių. Tai patvirtintų ir kalbos duomenys. Antai pilvo veikla dažnai apibūdinama tais pačiais žodžiais kaip ir varlių skleidžiami garsai – jis gali *kurkti, kliurkti*: *Varlės grioviuose pradėjo kurkti ir Pilvas tuščias ima kurkti; Baloje varlės kliurkia ir Kodėl tau šiandien pilvas taip kliurkia?* Po pilvą vaikščioja ir ten *kiurkia pypliai* (pypliais vadinamos vienos rūšies varlės): *Privalgiau žirnių, tai pypliai vaikšto po pilvą; Kad nekiurktų pypliai viduriuos ant tuščios, Glinskis išlenkė stiklą degtinės karčios* (LKŽe: kurkti, kliurkti, pyplys).

Žodžiai, apibūdinantys varlių skleidžiamus garsus, taikomi ir iš žmogaus gerklės sklindantiems garsams nusakyti. Tačiau kai kalbama apie žmogų, tos leksemos įgyja neigiamą prasmę ir nusako užkimusį balsą, nevykusį dainavimą arba gyvybinės veiklos sutrikimą, negalavimą. Pavyzdžiui, *gargaliuoti, kvarkti, kverkšti* gali ne tik varlė, bet ir žmogaus gerklė, balsas: *Varlės gargaliuoja – bus šlapia labai ir Koks čia dainavimas – bet gargaliuoja; Radome gargaliuojantį, ir tuoj pasimirė; Jei varlės kvarkia, tai bus lietaus ir Antra diena jau kvarkia ta jo gerklė; Kverkščia kaip varlė prieš lietų ir Nuo ilgo dainavimo balsas pradėjo kverkšti; Kai tik žiema, tai jau aš ir kverkščiu – mažai ir nuo pečiaus nulipu* (LKŽe: gargaliuoti, kvarkti, kverkšti). Įdomu, jog kalbant apie širdies veiklą pasitelkiami žodžiai, paprastai apibūdinantys varlės judesius ir skleidžiamus garsus, pavyzdžiui, varlė ir širdis *kuksi* (smarkiai plaka, krūpčioja), *kvaksi, kiūksi* (šokinėja), *leketuoja* (liuoksi, plaka, plasta): *Varlė po pamatu kuksi ir Širdis kuksi iš džiaugsmo, baimės; Kvaksi kai varlė lūge ir Širdis tik kvaksi, kai tie batai graužia [koją]; Kiūkt kiūkt varlės kiūksi ir Širdis kiūksi iš džiaugsmo, iš baimės; Leketuoja kaip varlė per pievą ir Širdis leketuoja* (LKŽe: kuksėti, kvaksėti, kiūksėti, leketuoti).

VARLIŠKAS BŪVIS – VIENA ŽMOGAUS RAIDOS FAZIŲ

Tradicinėje lietuvių kultūroje galima užčiuopti varlių ir vaikų sąsajas, o šis ryšys suponuoja vaikų kilmės iš vandens įsivaizdavimą. Tikėjimai, kad žmonės yra kilę iš konkrečioms vietoms artimesnių vandens šaltinių, buvo žinomi visoje Lietuvoje. Kaip teigė J. Balys, žmogaus kilmė iš vandens yra susijusi su tikėjimu, kad prieš gimdami vaikai kaip varlės gyvena balose (Balys 1943: 2). Šį tikėjimą patvirtina naujagimių priėmimo per gimdymą apibūdinimai. Pribuvėjos (bobutės) kūdikius *sužvejodavo* arba *sugaudavo*. Vaikams buvo sakoma, kad bobutė vaiką išžejojusi ar sugavusi netoliese esančiame vandens telkinyje arba paėmusi iš jį atnešusio gandro (Paukštytė 1999: 59–60). Dažni tikėjimai, kad, pamačius netoliese vaikštinėjantį gandrą, reikia laukti šeimos pagausėjimo (TK 785/398/, 2376/85/, 2329/66/ ir kt.). Vaikams netgi buvo draudžiama vaikyti gandrų, nes jie neatnešią broliuko

arba sesutės (LMD I 474/938/). Tikėjimą, kad vaikai prieš gimdami būva vandenyse galėjo lemti varlės ir kūdikio kūno formos panašumas. Gali būti, kad snape gandro nešama varlė primindavusi mažyčio žmogaus siluetą. Taip pat galima spėti, kad tokio vaizdinio susidarymui įtakos galėjusi turėti žmogaus gemalo raidos fazės, kai jis būna panašus į varlę. Šiuos, kaip gali pasirodyti, fragmentiškus pastebėjimus apibendrintų apie Žiobiškį XX a. pačioje pabaigoje užfiksuotas humoristinis žmogaus atsiradimo aiškinimas, įpintas į pasakojimą apie *špitolės* senumą: *Visi mes dar Bekerio baloje buvom, o špitolė jau stovėjo. Gandras mus visus į gyvenimą iš šios balos atneša ŽuŽŠ 781.*

Tikėjimai, susiję su žmogaus kilme iš vandens telkinių, mitiškai suartina varles su žuvimis. Negimęs vaikas buvo įsivaizduojamas kaip žuvis. Tai patvirtina ir leksinė medžiaga: *Per žmonis eina, gyvas žuvis gaudu (priima kūdikius); Dar sako: bacėnas atanešė, ė anksčiau – žuvis jam dav[ė] bernioką a mergiotę*¹⁶ (LKŽe: žuvis). Tam įtakos galėjo turėti ir jau minėtos žmogaus gemalo raidos fazės, kai išoriškai gemalas primena žuvį, o vėliau – varlę. Tačiau gimęs vaikas visada gretinamas tik su varle. Taip yra greičiausiai dėl to, kad žuvis gyvena tiktai vandenyje, o varlės – ir sausumoje. Su varlėmis mažus vaikus siejančius požymius galėtume skirstyti į tris grupes. Pirmoji vienijanti savybė – šlapumas. Kad mitinėje sąmonėje varlės neatsiejamos nuo vandens, jau buvo aptarta kalbant apie gyvūnų vaidmenį liaudies meteorologijoje. Savaiame suprantama, kad maži vaikai vien dėl fiziologinės veiklos ypatumų yra „šlapesni“ už vyresnius vaikus ir suaugusius žmones. Kalboje vaikų „šlapumas“ įgyja perkeltines prasmes. Norint neigiamai pabrėžti žmogaus jaunumą, vaikišumą, nebrandumą, sakoma, kad jo ausys yra šlapios / jam už ausų šlapia: *Da ausys šlapios, ė in mergas jau eina* (LKŽe: šlapias). Antra, varlių skleidžiami garsai dažnai nusakomi taip pat, kaip ir vaikų verksmas arba neaiškus kalbėjimas. Apskritai žodžiais, kuriais įvardijami varlių judesiai ir garsinė raiška, dažnai vartojami norint apibūdinti žmogaus fiziologinius sutrikimus arba negebėjimą ką nors atlikti. Turint omenyje, kad maži vaikai dar negali artikuliuoti garsų, sakoma, kad jie, kaip ir varlės, *g a r g a l i u o j a*: *Varlės gargaliuoja – bus šlapia labai ir Vaikas išgargaliavo visą naktį (išverkė); k n i u r k i a*: *Varlės kniurkia ir Toks didelis vaikas, o kniurkia ir kniurkia; k u k u o j a*: *Kukuojančios varlės yra valgomos ir O anys (vaikai), dievuliau, apskretę, apšašę verkia, kukuoja; k v e r k i a*: *Ko kverki lyg prispausta varlė! ir Vaikas kverkė per visą naktį, negavau miegoti; m a k s i* (nuolat sako ar šaukia „mama“): *Varlės baloj maksi: makt, makt ir Maksi ir maksi [oaiukas] – negali tylėt! Nemaksėk!* (LKŽe: gargaliuoti, kniurkti, kukuoti, kverkti, maksėti). Trečia, tiek varlių, tiek vaikų nekoordinuoti judesiai vėlgi nusakomi tais pačiais žodžiais, pavyzdžiui, *k e i - ž i o j a*: *Pradėjau kastis rankom ir keižioti kojom kaip varlė ir Geras vaikas: pasvadini*

¹⁶ Negimusių kūdikių įsivaizdavimas žuvimis žinomas ir slavų tradicinėje kultūroje (žr. Gypa 1997: 747–749).

ant žemės, ir keižioja ilgas valandas vienas; *k e v e r z u o j a*: Žiūriu – varlė keverzuoja ir Vaikas *ką tik da pradeda keverzuoti; k i u l d i n a*: Kiuldina iš lengva kai varlė ir Vaikas *per aslą jau kiuldina* (LKŽe: keižioti, keverzuoti, kiuldinti). Beje, toks artumo varlėms suvokimas galėjo inspiruoti visoje Lietuvoje populiarią tikėjimą, kad vaikai, kaip ir varlės, prieš lietu labai suaktyvėja: nerimsta, šūkauja, triukšmauja, rėkauja (TK 1403/17/, 272/35-9/, 1480/510/ ir kt.).

Nors žmonių kilmės aiškinimų būta įvairių¹⁷, matyt, dėl tikėjimų, kad vaikus iš vandens telkinių atnešęs gandras, taip pat dėl judėjimo ypatumų ir garsinės raiškos panašumo maži vaikai dažnai vadinami *varlėmis, varlėkais, varlėnais, varlėžomis, varliakojais, varliais, varliūkščiais, varliūzais, varložiais* ir pan., o vaikų būrys šaukiamas *varlynu, varliava*.

Augdamas vaikas išmoksta koordinuotai judėti, keičiasi kalbėjimo įgūdžiai – jis aiškiau kalba, mažiau verkia. Tad augimas yra savotiškas „išvarlėjimas“, tostant nuo savo pirminės „varliškos“ būsenos. Todėl tikėjimas, kad nėščia moteris žiūrėdama į varlę gali sukelti persileidimą (AED 374), yra tarsi galima grėsmė dar negimusiam vaikui grįžti į ankstesnę būseną ir taip sustabdyti / nutraukti varlės tapimo žmogumi procesą. Moters nėštumą ar buvimą mažu vaiku kaip ypatingą ir pavojingą būseną rodo ir daugiau tikėjimų; pavyzdžiui, manyta, kad varle vadinamas mažas vaikas tampa nevikrus kaip varlė (BIR V 46) arba nustoja augti vienai, trim ar net dvylikai dienų (BIR V 46). Išeitų, kad vaiko vadinimas varle kuriam laikui sustabdo jo „išvarlėjimo“ procesą ir išlaiko jį artimesnę varlėms.

Vis dėlto neatrodo, kad buvo vengiama varlėmis vadinti nedidelius vaikus. Galima teigti, kad iki tam tikro amžiaus vaikai išlaiko savo vandeningąją praeitį ir juos galima vadinti varlėmis, o vėliau, augdami ir šią praeitį nutraukdami, tampa *varliamušiais, varliakupiais*. Štai kaip varliamušių veiklą nusakė Petras Zalanskas:

Būdavo, kai vaikai augome, labai buvo vaikams varlės bridkios. Kur užmatėm varlę, tai visi vaikai pagaliais, akmenimis visas verles pamušam, pagurinom, kad nei vienos nebūtų. O kaip visiems būna toj varlė bridki! Maži ir dideli visi ant varlės spjaudom. O toj varlė tik opt šulnin ir paneria, ir nēr jau varlės (ČUS 283).

Galima numanyti, kad „išvarlėjimo“ procesas buvo susijęs ne tik su fiziologine vaiko branda, bet ir su jo socialinės padėties kitimu. Tradiciniame Lietuvos kaime vaiko socialinė padėtis pasikeisdavo pradėjus jam piemenauti (Mikštaitė-Čičiurkienė 2009: 28)¹⁸. Atitolus nuo namų ir didžiąją laiką dalį ganant gyvulius, atsirasdavę daugiau galimybių įsitraukti į „varliamušystę“. Atsižvelgiant į tai, kad piemenys

17 Plačiau žr. Jasiūnaitė 2001; Ūsaiytė 2002 (apie žmogaus kilmę iš žemės); Macijauskaitė-Bonda 2007 (apie žmogaus atsiradimo būdus, atsiskleidžiančius stebuklinėse pasakose).

18 XIX a. pabaigoje vaikai piemenauti pradėdavo šešerių septynerių metų.

dažnai būdavę alkani (ten pat: 29), darytina atsargi prielaida: varlių mušimas turėjo taikomąją paskirtį ir lietuvių kaimo kultūroje maistui nevartojamos varlės piemenų galėjo būti valgomos.

Kad liaudies sąmonėje varlės buvo suvokiamos kaip netinkamos žmonių mitybai, rodo ir tai, kad jomis maitinasi mitinės būtybės – velnias (VILD 91) ir laumė (BsLPI III nr. 188). Lietuviai stebėdavęsi, kad žalios spalvos varles maistui vartoja kitataučiai (plg.: [Varlės] rudos ir žalios, tai, būdo, žaliukes vokiečiai gaudė ir kepė; Sako, yr edančių žaliūkes, kokių y[ra] žmonių! – LKŽe: žaliūkė).

Pirmiau minėta linkme mintį kreiptų ganymo dainos, kuriose apdainuojami valgantys / ryjantys varles vaikai (LTR 550/254/, 3819/266/, 4164/257/). Vis dėlto, turint galvoje humoristinį šių dainų pobūdį, kai varlių valgymo motyvas pasitelkiamas kaip pašiepamoji priemonė, taip pat nesant daugiau varlių vartojimo maistui prielaidą patvirtinančios medžiagos, šie pasvarstymai tėra hipotetiniai. Tačiau akivaizdu, kad piemenimis pabuvę, pusberniais ir pusmergėmis tapę vaikai įžengia į aukštesnę socialinę pakopą¹⁹. Paaugusių vaikų – vyresnių paauglių ar jaunuolių – vadinimas varlėmis ir varlėkais jau įgyja niekinamąją ir menkinamąją prasmę. Piemenavimo papročius tirianti Regina Mikštaitė-Čičiurkienė teigia, kad žodis „piemuo“ iki šių dienų vartojamas asmens nebrandumui apibūdinti ir turi menkinamąją prasmę (Mikštaitė-Čičiurkienė 2009: 28). Galima manyti, kad kaip varlėmis vadinami paaugliai, taip ir piemenimis paniekiamai gali būti vadinami jaunuoliai, o toks reiškinys būdingas pereinamosioms jaunų žmonių socialinės raidos stadijoms. Kitaip tariant, iš varliškojo gyvenimo tarpsnio pereidami į piemeniškąjį, vaikai iš pradžių dar pabūna varliamušiais. Taigi varliškasis būvis lietuvių tradicinėje kultūroje atsiskleidžia kaip savotiška vaiko socialinė pakopa.

VARLĖ – VAIKŲ BAIDYKLĖ

Varlės kaip baimę keliančios mitinės būtybės įprasminimui reikšmės turi kelios jos savybės. Visų pirma varlė daro bjauraus padaro įspūdį ir kelia pasišlykštėjimą: *Varlė man prikli pažiūrėti; Atpriklus kaip varlė* (LKŽe: prikklus). Šia nemalonios išvaizdos vandens gyventoja gąsdinami maži vaikai, idant neitų prie vandens telkinių; jiems sakoma: *Neik an vandenį, bo varlė pagaus ir intęs* (LKŽe). Varlė turi daug vaikų baidyklėms būdingų požymių. Vandenyje gyvenančios varlės yra žalios, o tai ypač svarbu jų demonizavimui. Pasak Aloyzo Gudavičiaus, žalia spalva būdinga chtoniškojo pasaulio atstovams, ypač gyvenantiems vandenyje (Gudavičius 2007: 37). Todėl natūralus varlės žalumas ją iškart sugretina su chtoniškais mitinėmis

19 Pusberniais ir pusmergėmis tapdavo maždaug dvylikos–penkiolikos metų paaugliai (Mikštaitė-Čičiurkienė 2009: 28).

būtybėmis. Vandens telkinyje gyvenanti vaikų baidyklė *žaliūkė* (*Į prūdą gyveno žaliūkė, baidė mus vaikus* – LKŽ: žaliūkė) yra ta pati varlė: *žaliūkės* pavadinimas reiškia ir žaliąją varlę, žalvarlę. Reikėtų paminėti, kad lietuvių kalboje žodis „žalias“ turi metaforinę reikšmę „tvirtas, stiprus“ (ten pat: 38), tad jis dar labiau įtvirtina varlės, kaip grėsmę keliančios mitinės būtybės, demonišką prigimtį. A. Gudavičiaus manymu, žalia spalva, kaip gamtos, nežmogiškumo spalva, gali būti raudonės – žmogiškosios spalvos – opozicija (ten pat: 39). Visa, kas nežmogiška, yra chtoniška ir grėsminga. Varlės kūno šaltumas ją taip pat sieja su mirtimi ir anapusybe. Čia galima prisiminti ir *šaltanagį*, kuriuo taip pat gąsdinami vaikai, siekiant juos apsaugoti nuo vandens (Jasiūnaitė 2000: 182–183). Vaikų baidyklėms būdingos didžiulės ar kaip nors sužalotos akys (ten pat: 180). Varlės irgi turi dideles išsprogusias akis, kurios dar grėsmingiau atrodo, kai kyšo iš vandens. Ką tik ant kranto tupėjusi varlė gali staigiai šoktelėti į gelmę ir išnykti jos tamsoje. Pasak tradicinių gąsdinimų, į tą gelmę ji gali nusitempti ir vaiką. Netikėtas susidūrimas su varle ne tik vaikams, bet ir suaugusiesiems gali sukelti baimę (*Varlė antšoko ant kojos – ir išsigandai*). Visos šios savybės – bjaurumas, žalia spalva, šaltumas, didelės akys, gebėjimas netikėtai pasirodyti ir staiga pasislėpti vandenyje – kuria varlės kaip ypatingos ir grėsmę keliančios būtybės vaizdinį. B. Jasiūnaitė, tyrusi vaikų baidyklės etnolingvistiniu požiūriu, teigia, kad varlė gali būti kitų vandenyje gyvenančių vaikų baidyklių – *maumo*, *šaltanagio*, *traukučio* – prototipas (ten pat: 188). Galima aptikti varlės sąsajų ir su velniu. Velnias, kaip ir varlės, gyvena stovinčiuose vandens telkiniuose, yra bjaurus, baisus, gali būti žaliai apsirengęs (Vėlius 1987: 42). Vienoje mitologinėje sakmėje pasakojama, kad žvejoti išėjusios moterys sugauna varlę, kuri akimirksniu padidėja, o moterims pasiuntus ją „skradžiai žemėn“ ir persižegnojus, su griausmu nugarma į vandenį (VILD 34). Vadinas, vandenyje gyvenanti varlė baidyklė galėtų būti ir velnio įsikūnijimas.

IŠVADOS

Nors varlė yra artima rupūžės giminaitė, tačiau lietuvių tikėjimuose ir papročiuose atsiskleidžia savitas, tik su varlėmis susijęs mitinių prasmų laukas ir išryškėja kelios su varle susijusios mitinių prasmų grupės: varlė – vandens kaupėja, gydomųjų galių turintis gyvis, žmogaus zoomorfinio pavidalo kūno dalis arba svetimkūnis, viena jauno žmogaus raidos fazių, grėsmę kelianti vaikų baidyklė.

Liaudies meteorologijoje ir lietaus prišaukimo praktikose išryškėja savo kūne atmosferinį vandenį kaupiančios varlės vaizdinys, atsiradęs dėl savitos šių gyvūnų elgsenos, kūno matmenų ir spalvos kitimo prieš lietu.

Liaudies medicinoje varlė, kaip gydomųjų galių turintis gyvūnas, naudojama dėl jos šalto kūno. Liga dažniausiai atstovauja opozicijos *karšta – šalta* karštajam

poliui, o varlė – šaltajam. Rečiau varlės kaip gydomosios priemonės motyvacija yra nulemta jos kūno margumo, žalios spalvos arba garsinės raiškos.

Žmogaus kūne gyvenančios varlės mitinis vaizdinys atsiskleidžia dvejopai. Pirmuoju atveju varlės pavidalo būtybė visą laiką tūno žmogaus pilve, o pajudėjusi iš savo vietos sukelia negalavimus. Praradęs šią kūno dalį, žmogus miršta. Antruoju atveju varlė į žmogaus kūną patenka iš išorės ir įsikuria ant smegenų, sukeldama psichikos sutrikimus.

Lietuvių kultūroje maži vaikai gali būti suvokiami kaip varlės. Šis įsivaizdavimas susijęs su žmogaus kilmės iš vandens telkinio samprata ir čia reikšmingi yra vaikams suaugusiųjų pateikiami paaiškinimai, esą juos „atnešęs gandras“. Vaikų augimas – savotiškas „išvarlėjimo“ procesas, kai prarandamos „varliškiosios“ prigimties savybės. Tad vaiko gretinimas su varle lietuvių tradicinėje kultūroje suvokiamas kaip vaiko socialinės raidos pakopa.

Varlė galėjo būti suvokiama kaip grėsmę kelianti, vandenyje gyvenanti mitinė būtybė, kuria gąsdinti vaikai, siekiant atgrasyti juos nuo vandens telkinių.

Kiekvienoje mitinių vaizdinių grupėje yra svarbios tam tikros varlės savybės: glaudus ryšys su vandeniu, kūno dydžio ir spalvos pasikeitimas, kūno šaltumas, balso ir judėjimo ypatybės, žalia spalva, didelės išsprogusios akys. Visa tai rodo jutiminės patirties svarbą varlės mitiniam įprasminimui liaudies pasaulėjautoje.

ŠALTINIAI

- AED – *Atbėga elnias devyniaragis: Rožės Sabaliauskienės tautosakos ir etnografijos rinktinė*, sudarė Pranė Jokimaitienė, Norbertas Vėlius, Vilnius, 1986.
- BiLM – Laimutė Bikulčienė. Iš liaudies medicinos, kn.: *Širvintos*, red. Venantas Mačiekus [ir kt.], (*Lietuvos valsčiai*, kn. 5), Vilnius, 2000, p. 542–544.
- BILLS – *Lietuvių liaudies sakmės*, t. 1, sudarė Jonas Balys, Kaunas, 1940.
- BIR – Jonas Balys. *Raštai*, t. 1, 5, parengė Rita Repšienė, Vilnius, 1998, 2004.
- BsJK – *Juodoji knyga*, surinko Jonas Basanavičius, sudarė Kostas Aleksynas, parengė Kostas Aleksynas ir Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 12), Vilnius, 2004.
- BsLP – *Lietuviškos pasakos*, kn. 2, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 6), Vilnius, 2003.
- BsLPĮ – *Lietuviškos pasakos įvairios*, kn. 2, 3, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 2, 3), Vilnius, 1993, 1997.
- BsMTV – Jonas Basanavičius. *Medega mūsų tautiškai vaistininkystei*, Shenandoah, 1898.
- ČUS – *Čiulba ulba sakalas: Petro Zalansko tautosakos ir atsiminimų rinktinė*, sudarė Danutė Krištopaitė ir Norbertas Vėlius, Vilnius, 1983.
- DLMPV – Stasys Daunys. Liaudies medicina Papilės valsčiuje, *Gimtasai kraštas*, 1941, Nr. 1–2, p. 142–144.
- ELMKF – Jurgis Elisonas. Mūsų krašto fauna lietuvių tautosakoje, kn.: *Mūsų tautosaka*, t. 5, red. prof. V. Krėvė Mickevičius, Kaunas, 1932, p. 3–231.
- ELMKR – Jurgis Elisonas. Mūsų krašto ropliai (reptilia) lietuvių folkloro šviesoje, kn.: *Mūsų tautosaka*, t. 3, red. prof. V. Krėvė Mickevičius, Kaunas, 1931, p. 81–180.

- EILSGO – Jurgis Elisonas. Kaip lietuviai sodietis iš gyvulių elgesio spėja orų atmainas, *Kosmos*, 1925, Nr. 2, p. 104–108, Nr. 3, p. 176–184.
- GİKS – Elvyra Glemžaitė-Dulaitienė. *Kupiškėnų senovė: Etnografija ir tautosaka*, Vilnius, 1958.
- GrBPM – Kazys Grigas. Burtai, prietarai, magija, kn.: *Lietuvininkų žodis*, parengė Kazys Grigas [ir kt.], Vilnius, 1995, p. 359–367.
- KaLM – Teresė Kaunienė. Liaudies meteorologija, kn.: *Plateliai*, red. Venantas Mačiekus [ir kt.], (*Lietuvos valsčiai*, kn. 3), Vilnius, 1999, p. 560–572.
- LKEŽe – *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*, prieiga per internetą: <<http://etimologija.baltnexus.lt/?w=rup%C5%AB%C5%BE%C4%97>>.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*: Elektroninė versija, t. I–XIX, Vilnius, 1941–1999, prieiga per internetą: <www.lkz.lt>.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- SIŠLSA – *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*, surinko Matas Slančiauskas, Vilnius, 1975.
- TK – Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus rankraštyno Tikėjimų kartoteka.
- VaiLM – Alma Vaičiulytė. Liaudies medicina, kn.: *Obeliai. Kriaunos*, red. Venantas Mačiekus [ir kt.], (*Lietuvos valsčiai*, kn. 3), Vilnius, 1998, p. 538–582.
- VILD – *Laumių dovanos: Lietuvių mitologinės sakmės*, paruošė Norbertas Vėlius, Vilnius, 1979.
- ŽuŽŠ – Zenonas Žumbakys. Žiobiškio špitolė, kn.: *Žiobiškis*, red. Venantas Mačiekus [ir kt.], (*Lietuvos valsčiai*, kn. 5), Vilnius, 2000, p. 781–784.
- ЖС – Г. Петкевич. Материалы по народной медицине литовцев, *Живая старина*, 1911, № 3–4, p. 167–218.

LITERATŪRA

- Balys Jonas 1943. Krikštytos mūsų kaime, *Naujoji Lietuva*, Nr. 91, p. 2.
- Gimbutienė Marija 1994. *Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene*, Vilnius.
- 1996. *Senoji Europa*, Vilnius.
- Gudavičius Aloyzas 2007. Žalia spalva lietuvių kalboje, *Filologija*, Nr. 12, p. 35–43.
- Jasiūnaitė Birutė 2000. Iš lietuvių mitologinės leksikos: *baūbas* bei jo padermė, *Baltistica*, Nr. 35 (2), p. 171–191.
- 2001. „Gužutis vaiką parnešė!“ (Nepaprasta žmogaus kilmė frazeologijoje), *Baltistica*, Nr. 36 (2), p. 277–297.
- Langijis Johanas 2003. Latvių–vokiečių žodynas. 1685, kn.: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 3: *XVII a.*, sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius, p. 690–710.
- Macijauskaitė-Bonda Jurgita 2006. Lietaus ir sniego šaukimas bei nuvarymas lietuvių vaikų folklore, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXI, p. 169–182.
- 2007. Nepaprastas vaiko gimimas / atsiradimas lietuvių stebuklinėse pasakose, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXIII, p. 104–119.
- Mažiulis Donatas, Marija Starodubaitė 2001. *Zoologija*, Vilnius.
- Mikštaitė-Čičiurkienė Regina 2009. Kai kurie piemenų kasdienybės bruožai XIX a. pabaigos–XX a. Aukštaitijoje, *Liaudies kultūra*, Nr. 3 (126), p. 28–36.
- Paukštytė Rasa 1999. *Gimtuovės ir krikštytos Lietuvos kaimo gyvenime XIX a. pabaigoje–XX a. pirmojoje pusėje*, Vilnius.
- Razauskas-Daukintas Dainius 2011. *Krosnis mitologijoje*, Vilnius.
- Pėteris Šmitas 2004. *Latvių mitologija*, iš latvių k. vertė Dainius Razauskas, Vilnius.
- Trimakas Ramūnas 2008. *Lietuvių liaudies medicina: Etnografiniai ir folkloristiniai aspektai. XIX amžiaus pabaiga–XX amžiaus pirmoji pusė*, Vilnius.

- Ūsaitytė Jurgita 2002. Motina Žemė: moteriškumo reprezentacija, *Tautosakos darbai*, [t.] XVI (XXIII), p. 147–154.
- Vaitkevičienė Daiva 2001. *Ugnies metaforos: Lietuvių ir latvių mitologijos studija*, Vilnius.
- Vėlius Norbertas 1983. *Senovės baltų pasaulėžiūra: Struktūros bruožai*, Vilnius.
- 1987. *Chtoniškas lietuvių mitologijos pasaulis: Folklorinio velnio analizė*, Vilnius.
- Гура А. В. 1997. *Символика животных в славянской народной традиции*, Москва.
- 2004. Лягушка, кн.: *Славянские древности: Этнолингвистический словарь* под редакцией Н. И. Толстого, т. 3, Москва, p. 162–164.
- Фрэзер Д. Д. 1989. *Фольклор в Ветхом завете*, Москва.
- Судник Т. М., Цивьян Т. В. 1982. О мифологии лягушки, кн.: *Балто-славянские исследования, 1981*, ред. В. В. Иванов [et al.], Москва, p. 137–154.
- Толстая С. М. 1999. Засуха, кн.: *Славянские древности: Этнолингвистический словарь* под редакцией Н. И. Толстого, т. 2, Москва, p. 275–276.
- Толстой Н. И. 2003. *Очерки славянского язычества*, Москва.

Certain Aspects of Mythical Meaning of Frog in Traditional Lithuanian Worldview

V I T A D Ž E K Č I O R I Ū T Ė

S u m m a r y

The article is based on the traditional Lithuanian beliefs and customs recorded in the end of the 19th – first half of the 20th century. It aims at proving that frog in Lithuanian culture has its own unique realm of mythical meanings, which only partly correspond to those of the toad's. In this realm, several groups of meanings associated with frog can be discerned. Firstly, frog is considered to be an accumulator of water in the popular meteorology. Its enhanced activity, its enlarged body or darkened color may indicate the approach of the rain. People used to believe that killing of a frog resulted in downpour, since such an act symbolically released the atmospheric water that had been accumulated in its body. A second group of mythical meanings associated with frog present it as a creature endowed with healing powers. Here, its cold-bloodedness is most important. Illness or physical malfunction represent the hot pole of the opposition *hot* vs. *cold*, while frog represents the cold one, thus being able to neutralize the heat resulting from illness. In the third group, frog is regarded as a zoomorphic part of the human body or as a foreign body embedded in it. A creature in frog's shape is believed to live in the human belly. As result of physical malfunction, it may move and leave its place, finding itself close to the heart or in the throat. Having lost this part of the body, the person dies. So whenever this frog-like creature, commonly also called *macica* (womb) or *gumbas* (lump) moves, it is attempted to restore it back to its former place. Frog, regarded as a foreign body, is believed also to sit on the human brain, thus causing psychic diseases. In such case, the person is treated by attempting to lure the frog out of the body. In the fourth group of mythical meanings, tight connections between frogs and children are displayed. Both frogs and children are related to water and humidity. This idea is reflected in the notion of people being born from a water body. Little children, just like frogs, are characterized by poorly coordinated movements and inarticulate sounds. The smaller the child, the closer it seems to the frog. This association is best reflected by calling little kids *frogs* in Lithuanian. From such

folk identification of children and frogs there also stems the traditional explanation typically given to children by grown-ups, of the children being brought by the stork. In the fifth group of mythical meanings, frog is presented as a threatening aquatic creature, which is used to scare the kids away from water. Frog is therefore considered as possible prototype of all the other scary beings residing in water.

Gauta 2014-11-14